

Тыва Республиканың уруглар журналы

СЫЛДЫСЧЫГАШ

№1 январь-февраль 1998

И. Чуковского

“Сылдысчыгаш” журналды болганыңар-биле!

Эргим өңнүктер!

Тываның төөгүзүнде уругларга тускай сеткүүл бир дугаар үнүп эгелээни — онзагай болуушкун-дур. Ынчангаш уруглар сеткүүлүнүн бир дугаар үндүрүлгези-биле чаптанчыг чалыыларга, оларның ада-иелеринге изиг байырымны чедирдим.

Уругларның делегейже көрүжүн, мөзү-шынарын хевирлээринге, чараш-чаагай бүдүш-чаңга кижизидеринге, эки чүүлдерни шингээди алырынга чаа сеткүүл улуг үлүг-хуузун, ачы-дузазын чедирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Орууңар узун, дески, эгелээн үүлөңер бүдүнгүр болзун, эргим өңнүктер!

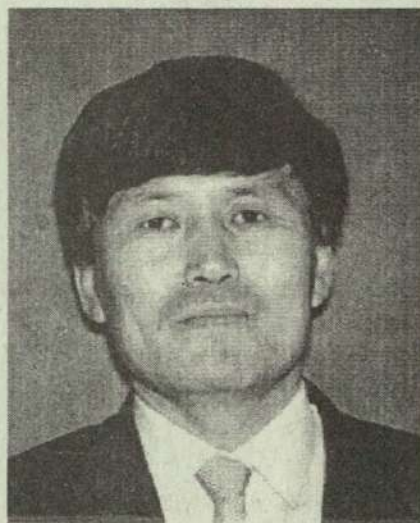
**Тыва Республиканың Президентизи
Ш. Д. ООРЖАК.**

Редакторга сөс

Эргим уруглар!

“Сылдысчыгаш”. Бо сөс силерге дыка билдингир. Ол дээрге силернин ынак солунуңарның ады. Ооң-биле сырый чогаадыкчы харылзааны тудуп, ооң келирин четтикпейн манап, ону харамдыгып номчуур болгай силер. Ында бижээн материалдар, чогаалдар кичээлдерге-даа ажыглаттынып турар. Ынчангаш “Сылдысчыгаш” солун силернин кезээде адырылбас өңнүүңер апарган.

Ам ооң төөгүзүнче каксы хая көрнүп көрээлем. Солун 1945 чылдың март 1-де үндезилеттинген. Тыва уругларның өөредилгезинге, мөзү-шынар кижизидилгезинге, онзагай солун чүүлдерни шингээди алырынга ооң ачы-дузазы дыка улуг турган. Ынчалза-даа ол чаагай үүлө-херек үр болбаан. 1959 чылдың август айдан эгелээш уругларның “Сылдысчыгаш” солунунун үндүрүлгезин соксаткан. Ол үеден эгелээш 1990 чылга чедир тыва уруглар боттары тускай парлалга чок чурттап, амыдырап келген.

Хөй санныг бурунгаар бодалдыг кижилернин катап-катап дилеп келгенинин түннелинде 1990 чылдың февраль 1-де “Сылдысчыгаш” уруглар солуну катап тургустунган. “Сылдысчыгаштын” көстүп келгени бичии уругларга улуг өөрүшкү болган. Оон эгелээш республикага уруглар парлалгазы чаа орукту эгелээн. Чурттуң өске республикаларында уруглар парлалгалары-биле сырый харылзаяп, арга-дуржул-

ганы солчуп, янзы-бүрү конкурстарга, фестивальдарга республикадан бичии корреспондентилер киржип турар апарган. Чылдан чылче оларның саны көвүдеп турар.

1998 чыл — тыва уруглар парлалгазынга онзагай чыл. Бо чылдан эгелээш “Сылдысчыгаш” уруглар солуну “Сылдысчыгаш” уруглар журналынче шилчээн. Ынчангаш чаа журналдыг болганыңар-биле силер бүгүдеге байыр чедирбишаан, каң кадык болуп, эки өөренириңерни күзедим, эргим уруглар!

**Хүндүткел-биле, редактор
Александр ШОЮН.**

ШАГААВЫСТЫ УТКУУЛУҢАР

Шаандакы байырывыс
Шагаавысты уткуулуңар.
Сандан салып, чажыг чажып,
Самнап, ойнап, хөглээлиңер.

Шупту тейже үнө бергеш,
Чунгулаалгар, кактаныылгар.
Оолдар, кыстар үстүп алгаш,
Омак-хөглүг кожаңнаалгар.

Эргилделиг эрги чылды
Эки үдөп байырлаалгар.

Шеңне МУРГУ.
Бай-Тал школазы.

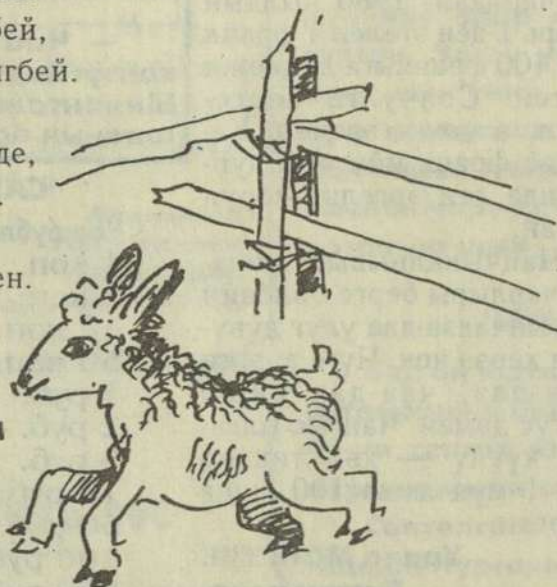
АНАЙЫМ

Анайжыгаш аккырбай,
Аажок бичии чарашпай.
Дешкилээнде тенекпей.
Дескен соонда маңгырбай.

Эде бээрге кыпсынчыг,
Эме бээрге хоптакпай.
Мыйыстары хензигбей,
Менден ойлаар дезигбей.

Ачам малдаан өшкүдө,
Анайымга ынак мен.
Аалымга тургаштын
Анайымны ажаар мен.

Милана ТУМАТ,
Кызылдың
№ 15 школаның
5"в" класының
өөреникчизи.

АЛЫШКЫЛАР

Мээн ынак дуңмаларым —
Мерген, Буян алышкылар.
Алыс черле экер-эрес,
Аът-хөлге эптии кончуг.

Инек-малын одарынче
Ийилээн-не сүрүп үнер,
Авазынга, ачазынга
Айбылатпас кежээ оолдар.

“Акый, угбай” дижип алган
Аксы-дылы таан чымчак,
Хүрең-кызыл чаактарлыг,
Хүндүлээчел алышкылар.

Светлана ООРЖАК.

Деноминация

Чаа үнген 1998 чылда акшаның хевири өскерли бээр деп солун-сеткүүлден номчуп, радио, телевизордан дыңнап, садыгларда ийи өртек бижип каанын эскерип көргөн боор силер, уруглар. Ам мырыңай чаа акшаны холуңарга тудуп, көрдүңер ыйнаан.

Деноминация деп чүл ол? Ол дээрге акшаның үнезиниң өскерли бергени эвес, а ооң соонда хөй тиктернин чиде бергени-дир.

Деноминацияны чоруткан ужуру — чуртта экономиктиг байдалдың экижи-п, инфляцияның соксаанын херечилеп турары-дыр.

Деноминация чорудар бетинде РФ-тиң Төп банкызының төлээлери өске чурттарның дуржулгазын база өөренип көргөн.

Бразилияга сөөлгү акша реформады үш чыл бурунгаар чоруттунган турган. Ооң кол сорулгазы — экономиктиг байдалды экижидип, инфляцияны соксадыры. Амгы байдал ооң мурнундагызындан шуут өске. Бо чорук чурттуң национал акшазының үнезин бедидип, даштыкыдан инвесторларның бүзүрелин улгаттырган.

Мексикага 1992 чылда хары угда үш тиктен адырлып алырын шиитпирлээн. Ол үеде чаңгыс долларга үш песо деңнежир турган. Деноминация таваар, дүвүрээзин чокка эрткен.

Украинага деноминация эрткен чылын болган. Аңаа ол арай дүвүрээзинниг байдалга эрткен. Чүге дээр-

ге баш удур ол дугайында кымны-даа сагындырбаан турган. Чаа акшалар дугайында Президент август айда чарлапкан болза, каш хонганда деноминация эгелей берген. Украинага үш эвес, а хары угда беш тикти ап каапкан. Бир миллион карбованец 10 гривнага деңнежи берген. Баштайгы хүннерде чамдык чиижен садыгжылар өрттектерни өстүрерин шенээн. Ынчалза-даа неделя эрткен, рыноктуң хоойлузу бодунуун ап, акшалар эрги байдалынче кирип келген. Чон чаа акшага дораан чаңчыга берген. Чогум украиннерниң хөй кезии гривнаны мынчага дээр рубль дээр. А украин көпеектер бистии-биле шуут дөмей чыгыы.

Францияга деноминация генерал де Голльдун ады-биле холбашкан. Президент апаргаш, де Голль ол дораан экономиканы экижидериниң дугайында хемчеглер чарлаан. 1960 чылдын январь 1-ден эгелеп 1 франк эрги 100 франкка деңнежи берген. Солчулга берге-дээшкин чокка эрткен. Кайы-даа франк ийи чыл дургузунда дең эргелиг чоруп турган.

Чаңчыкканывыс акшадан чарлыры берге болбайн аан, ынчалза-даа улуг дүвүрээн херээ чок. Чүге дээрге эрги-даа, чаа-даа акша көңгүс дөмей. Чаңгыс ылгалыр чүүлү — хөй тиктер чок. 1 муң акша 100 акша апарган.

Урана МОНГУШ.

Бистиң корр.

— Мындыг-дыр. Шарик. Мен сеңээ "эскимо", а бодумга "пломбир" садып алайын. Санап көрээлем, акшавыс чедер ирги бе?

— 2002 рубль — бирээ, 2002 рубль — ийи. Түңү чеже болурул? Дыка хөй ышкажыл! Санап шыдавас-тыр мен...

— Чаа акша-биле санаары кончуг бөдүүн, уруум. $2+2=4$ рубль. Ынчангаш 2 мороженое садып алганың бо!

САКТЫП АЛЫҢАР!

Чаа рубль		Эрги рубль
1 коп.	=	10 руб.
5 коп.	=	50 руб.
10 коп.	=	100 руб.
50 коп.	=	500 руб.
1 руб.	=	1000 руб.
2 руб.	=	2000 руб.
5 руб.	=	5000 руб.
10 руб.	=	10000 руб.
50 руб.	=	50000 руб.
100 руб.	=	100000 руб.
500 руб.	=	500000 руб.

ЧОРГААРЛАНЫП ТУРУ БИС

Бис, Кызылдын № 15 школазынын 7"а" клазынын өөреникчилеринин ада-иелери, уруглары-выстың дугайында чылыг сөстөрни би-жикседивис.

Уругларывыс ол школада 7 чыл өөре-нип турар. Ында чүг-ле 8 тыва класс бар. Бистин уругларывыс-тын идепкейлиг, ча-раш, томаанныг, ки-жизиг, эвилеңи аажок. Школазын-да, шупту болуп ту-рар маргылдааларда

Киржиң турар. Бо өөредилге үелеринде ийи катап поход бар-ган бис. Клазывысче артист Солун-оол Монгушту, психолог Алексей Тевекти ча-лаан бис. Уругла-рывыс эки өөредил-гелиг, аразында на-йыралдыг. Клазывыс башкызын Нина Чам-зановна дээр. Баш-кывыстың билиг бе-рип, уруглар-биле ажылдап турары дыка онза деп санап турар бис. Ынчангаш башкывыска экини күзээр-дир бис. Оон мурнунда уруглары-выстың башкылары үргүлчү солчуп тур-ган.

Эки өөренип тү-рар уругларывыска чоргаарланып, моон-даа соңгаар эки өөре-нир боор деп идегеп, оларның аттарын би-жидивис: Оксана Саая, Сайзана Даг-балдай, Аяс Сат, Шолбан Севээн, Са-ян Монгуш. Спорт-чулар: Мерген Дор-жу, Аяс Чооду, Ай-Демир Дайнакай. Ча-раш аажы-чаңныг уруглар: Мерген Доржу, Нонна Йому-жап, Росина, Түмен Сарыглар, Света Хоюгбан.

Ада-иелер комитединин мурнундан
Урана НАМЗЫРАЙ.

Билип алыңар!

**Кижини — чоргаар
адаттыңар сөс**

М. Горький

Бодап көрүңерем?

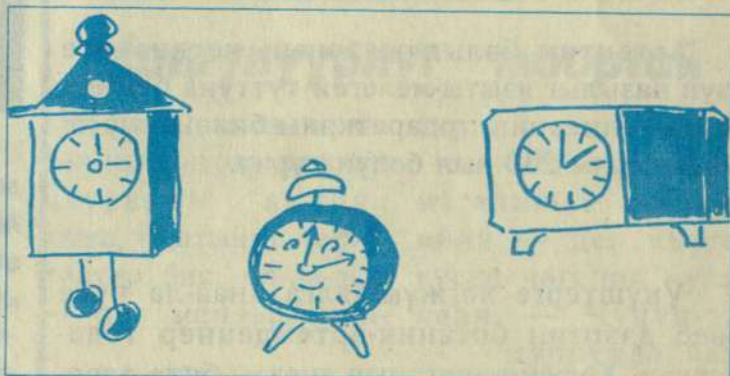
УЖУДУУШКУН

А хоорайдан В хоорайга чедир самолет 1 шак 20 минута ужуткан. Дедир ужударда ол-ла хемчээлди 80 минута дургузунда эрткен.

Бо дугайын силер чүү деп бодаар силер, уруглар?

ҮШ ШАК

Бажыңга үш шак турган. Январь бирнин хунунде олар кайызы-даа шын үени айтып турган. Элээн үе эрткенде чүгле бир дугаар шак шын үени, а ийигизи оон хонукта 1 ми-нута озалдап, а үшкүзү хонукта 1 минута соң-нап чоруп эгелээн. Бир эвес бо шактар бо-ла олчаан чоруур болза, чеже үе эрткенде олар катап-ла шын үени айты бээрл?

ЧЕЖЕНИ СЕПТЭЭРИЛ?

Бир ай иштинде септелге мастерскаязынга автомашина биле мотоцикльди, ниитизи-биле 40-ни септеп кылган. Септелге үнген дугуй-ларның ниити саны 100 болган.

Септелгеге чеже автомашина биле мо-тоцикль турганыл, тывыңарам, уруглар?

Германияда Петр Ладони дээрзи бир тускай, элдептиг грампластинкаларны кылып үндүрүп турар. Ол грампластинкаларны дыңнаан соонда, оларны чип-даа болур. Чүге дизе оларны шоколадтан кылып каан болуп турар.

* * *

Голландияда Джей Орберг деп кижиге узуну 9 метр автомашинаны чогаадып каан. Ол 5 өзектиг болгаш сес узун олуттарлыг болуп турар.

* * *

Аргентин балыкчыларның четкизинге узун назылыг языты-мелегей туттуна берген. Эртемденнерниң тодаратканы-биле алырга, ооң назыны 230 чыл болуп турар.

* * *

Үнүштерге хөгжүм-аялга анаа-ла чүве эвес дээрзин ботаник-эртемденнер тодараткан. Хөгжүм-аялганың дузазы-биле оларның өзүлдези дүрген азы оожум болуп турар. Эң-не хөгжүмге сундулуг, дыңнангыр үнүштер рис болгаш таакпы үнүжү.

Башкыга сөс

Сонуургалын бедидер дээш

Хандагайтының уругларның уран чүүл школазының Солчур суурда салбырында башкы Айлаңмаа Чылбаанаевна Монгуш "Сылдысчыгашка" аалдап келгеш, салбырның ажылының дугайында кысказы-биле мынчаар таныштырган:

— Салбырда шупту 19 өөреникчи баянга болгаш фортепианода өөренип турар. Ийи башкы ажылдап турар бис. Кады ажылдап турар башкым Александра Ортунашовна Донгак хөй чылдарда бичии чаштарны уран чүүлдүн делегейинче хаара тудуп, бүгү билиин харам чокка өргүп чоруур.

Шак бо салбыр бодунун ажыл-чорудулганын Хандагайтының уран чүүл школазы-биле сырый тудуш холбаалыг чорудуп турар. Салбырны дооскан хөгжүмчүлерниң аразындан Кызылдың уран чүүл училищезинде өөренип турарлар бар.

Келир үеде салбырның сорулгазы — аңаа тускай оран-саваны аңгылап бээрин чедип алыры. Ынчан аңгы-аңгы класстарны ажыдып, өөреникчилерниң сонуургалын улам бедидер дээш кызып ажылдаар апаар бис.

Ганыжыңар: МЕҢГИ ООРЖАК

Ооржак Меңги Наган-оолович 1975 чылдың январь 8-те Бай-Тайга кожууннун Бай-Тал суму-зунга малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Эрте-мбилиг-ниң далайынче шымнып кирериниң эге базымын Бай-Тал ортумак школа-зындан эгелээн. Тээлиниң № 1 ортумак школазын дооскан дораан "Бай-Тал" коллективтиг бүдүрүлгеге малчыннай берген. 1993 чылда Кызылда Күрүнениң башкы институтунун (амгы Тываның Күрүне Уни-верситеди) физика-мате-

матика салбырының сур-гуулу апарган. Чоорту, со-нуургалының аайы-биле, университеттин тыва дыл болгаш литература салбы-рынче шилчидип алган.

Студентилеп турар үе-леринде Меңги "Детким-че", "Тыва Республика" солуннарга корреспон-дентилеп ажылдап келген. Меңги 1995 чылдан бээр "Тыва Республика" солун-нун чанында чогаалчы Эдуард Мижиттин удурт-каны "Чалгыг" чогаадык-чы студияның киржикчизи.

Эки өөрөдилгези, са-

гылга чуруму, идепкейлиг хөй-ниитичи ажылы дээш Меңги Ооржак 1997 чыл-да дыл эрте-мдени, профес-сор Шулуу Чыргалович Сат аттыг шаңналдың баш-тайгы эдилекчизи болган.

Меңги Ооржак чогаал ажылын дыка сонуургаар. Ол "Сылдысчыгаш" солун-нун идепкейлиг бижик-чизи. Боду чогаалдарны бижип, очулгаларны кы-лып турар. Меңгиниң очул-га ажылдарының аразын-дан силерге дараазында очулгаларны бараалгат-тывыс, уруглар.

ЭЗОП

ЭЗОП

Эзоп деп кымыл?

Эзоп — бистиң эрага чедир VI векте чурттап чораан буруңгу грек басня бижикчизи-дир. Ол басняны бир ду-гаар бижип, чогаадып эгелээн чогаалчы бо-лур. Эзоп 300 ажыг-янзы-бүрү баснялар-ның автору.

Шылгараңгай бас-ня бижикчизи Эзоптан дыка хөй басня би-жикчилери өөренип, ооң чогаалдарының кол өзек утказынга даянып алгаш, хөй-хөй басняларны би-жээн. Оларга чогаал-чылар Федор, Бабрия, Лифонтель болгаш өскелер-даа хамаар-жыр. Ол ышкаш биске эки билдингир басня бижикчизи И.А.Кры-лов база оларның са-нынга кирер.

Моортай дээрзи күскелерге амыр-дыш бербестеп, хүннүн-не оларның ийи-бирин ту-дуп чип туруп берген чүвең иргин. "Моон соңгаар канчап чурт-таар бис" дижип күске-лер улуг шуулган кы-лып дугуржуп турлар эвеспе. Та кажанга че-дир сүмележиپ келген чүве, орта түңнел үндү-рүп чадааш, тарап ча-нар дижип турда, бир күске тургаш:

— Моортайдан канчаар камгаланырын мен билир мен. Кажан ол бисче кеденгирлеп чоокшулап олурда эс-кербейн баар-дыр бис, ынчангаш ооң чидиг аксынче бодувус-ла маңнажып кире бээр аан. Моортайның мою-нунга коңгулуур кеди-

Коңгулуурлуг моортай

рип кагзывысса, ырак-тан-на ооң чоокшулап олурарын дыннап кааш, чаштынып четти-гиптер бис, ол-ла-дыр — деп менээргенип-

тир. — Ындыг болза магалыг-ла чүве-дир ийин — деп кырган күске чөгенип чугаа-лаан. — Чүнүң-даа мурнунда баш-тай ол коңгу-луурну коргун-чуг моортайның моюнунче кеди-рер дидим эрес-пей херек-тир. Бажың шын ажылдаткан-дыр сен, эр-хей, а ам бодун халааш моортайның моюнунче коң-гулууруну кеди-рип каап көрем, ынчан сеңээ чет-тирдивис деп чугаалаар бис.

САРБАШКЫН

Бир-ле черге сарбашкын рээзинге аажок ынак, а чурттап чораан. Ол ийи өскезинге хөңнү чок оолдуг турган. Оларның би- мындыг.

Бир-ле катап сарбашкынны улус сывыртай берген. Ол ынак оглун куспактапкаш, хөңнү чок оглун октапкаш дезипкен. Хозуп кагдырыпкан хөөкүй сарбашкын оглун улус эскербейн маңажып эрте берген. Ол чудук адаанга ыт чок хоруй берген орган. А демги ава сарбашкын ыяштар дамчып бар чорааш ынак оглунуң чөвээн бир будукка билбейн үстүрер орта, оозу бурганнай берип- тир.

Улус чоруй барганда ол ынак эвес оглун дилээш, тыппаан, кара чааскаан арткан.

ЯЗЫТЫ-МЕЛЕГЕЙ БИЛЕ ЭЗИР

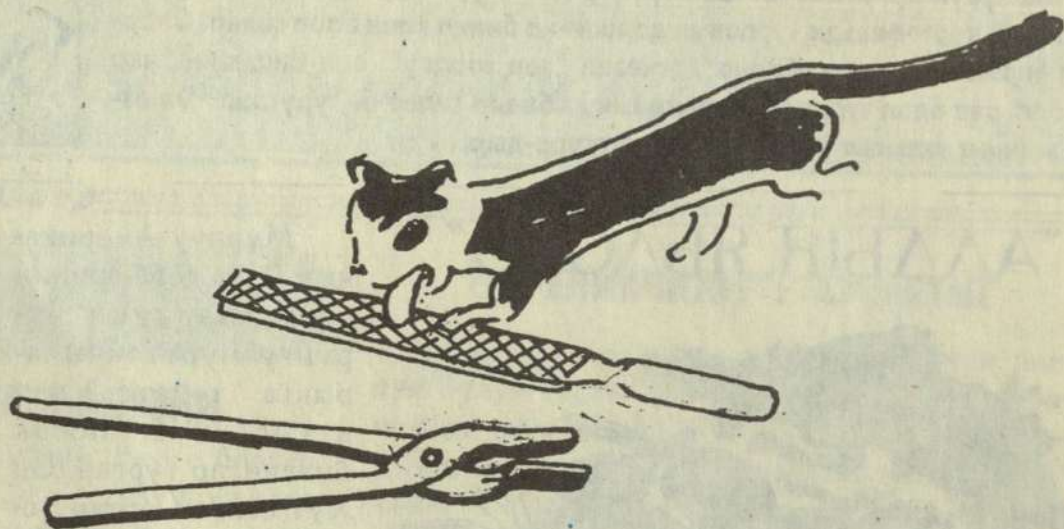
Языты-мелегей Эзирден ужуп чоруур кылдыр өөредип каарын дилээр турган. Демгизи оозунун мелегейин кайгаан. Аңаа Эзир болдунмас херек-тир дээрзин тайылбырлап турда-ла, Языты-мелегей каш катап ээрежип туруп бээр орта, Эзир ону теп алгаш, куш ужал бедиктен салып бадырыпкан чүвөң иргин.

Күжүр Языты-мелегей ол-ла баткаш, бизең хаядашка чылча үскеш, өлүп каап-тыр.

КЫРЗА

Ус-шевер дарган кижинин чадырынга Кырза кирип келген. Ол кирип кел-ле дүрбүүнү чылгай берип-тир. Дылы ханзырай бээрге ол аажок өөрүп, демирден хан төктүп турары ол деп бодап, чазыйлангаш, дүрбүүнү чылгап-ла тура, дылчок арткан.

ТААН БОЛГАШ КӨГЕ- БУГАЛАР

Таан көрүп турарга Көге-бугаларны тергиин эки чемгерип турар болган. Ол бүгү бодун агартыр будуттунуп алгаш, кажааже кирип келген. Көге-бугалар баштайгы дээрезинде ону эжи деп бодааш, аразынче кирип алганнар.

Таан ол аразында өскерлип алганын уттупкаш өскээр эде каапкан. Көге-бугалар сести хона бергеш, ону дораан-на шиш хаайлары-биле чулбарлап ойладыпкан. Ол-ла чоруткаш күжүр Таан бодунуң өөрүнге чеде бээрге, олары оон дезип, ойлай берген. Чүгө дизе Таан маңган ак болган.

Бо чуруктарны эки топтап көрүңер даан, уруглар. Ында помидорну, арахисти, картофельди чурраанын дораан-на билип каан боор силер. Олар-нын бирээзин "алдын яблоко", өскезин "чер тооруу", оон бирээзин "чер яблогу" деп адап турганының дугайында билир силер бе, уруглар? Ол аттар мындыг янзылыг тывылган болуп турар-дыр.

Билир силер бе?

"АЛДЫН ЯБЛОКО"

Мурнуу Америка-ның Перу деп черинин девискээринин бу-рунгу чурттакчыла-рынга "томатль" деп аттыг үнүш аажок билдингир турган. Ол ХҮІ вектин ортан үе-зинде Испанияга бир-ле дугаар көстүп кел-ген болгаш ону чүгле каасталга үнүжү кыл-дыр ажыглап турган. Ооң адын "томат" деп адаан.

Италияга томат кончуг дүрген ногаа культуразы болуп неп-терей берген болгаш ол "помодоро" деп аттыг апарган. "Помо-доро" дээрге "алдын яблоко" дээни ол. Россияга помидор ооң Европа девискээрин-де, Кавказта, Ортаакы Азияда, Сибирьнин болгаш Ыраккы Чөөн-чүктүң мурнуу девис-кээринде нептерээн.

"ЧЕР ТООРУУ"

"Чер тооруу", азы арахис — чаңгыс чыл-дыг үнүш. Ооң чурту — Бразилия. Ол дыка онзагай талаларлыг: кажан быжып эгелээн үезинде, ооң сывының дазылдары узап эге-лээр, чемижи черже

хөмдүнүп кире бээр. Ынчангаш анаа эвес "чер тооруу" дээн. "Чер тооруунун" аажок үстүг үрезинне-ринден арахис үзүн кылып турар. Ооң хөй үнүп турар чери — Ортаакы Азия.

"ЧЕР ЯБЛОГУ"

Картофельди Мурнуу Америкадан Европага эккелген соонда, ол аңаа до-раан-на нептерей бер-ген. Ону эгезинде каасталга үнүжү кыл-дыр өстүрүп чоруй

чоорту аъш-чемге ажыглап эгелээн. Рос-сияга картофельди Петр I хаан эккелген. Ону эгезинде "чер яблогу" деп адап тур-ган.

Редакцияга чагаалар

Школардан мэдээлэр

Булун-Терек школазы

УРАН НОМЧУЛГА МӨӨРЕЙИ

Булун-Терек орту-мак школазының 3 “а” клазының удуртукчу башкызы Аэлита Викторовна Намнай. Школада 8 чыл ажылдап турар аныяк башкы. Удуртуп турар клазынга солун ажыл-херектерни эрттирип, кызымак ажылдап турарларның бирээзи.

Клазынга “Че-ве, номчукчулар!” деп уран номчулга мөөрейин эрттирген. Мөөрейге шупту өөреникчилер киржип, чаңгыс-даа кижикыдынга артпаан. Кижикыдынга бөрүзү кызымак белеткенген болгаш, мөөрейинин түннелин үн-

дүрери берге болган. Сөс тургузуунун талазы-биле 3-кү класска берге, нарын шүлүктөрни, басняларны, дүрген чугаалар болгаш үлегер домактарны аянын күүсеткен уругларны демдеглевес арга чок. Ол дээр-ге Аржаана Чадамба, Херелмаа Чаш-оол, Айран Кыргыс, Омак Чаңман, Айслу Ойбаа, Чинчи Чыыпай, Айраа Дажы-Нава, Чингис Чанчип, Ай-кыс Шаңмак-оол олар-дыр.

Нина ЭРТИНЕ.
Булун-Терек
школазының
башкызы.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРГЕ АЖЫКТЫГ

Чаа-Хөл кожуун-нун Булун-Терек орту-мак школазынга С. Э. Ховалыгның удурт-каны 4 “б” класска “Кижик — бойдустун төлү” деп эртем-практиктиг конференция солун, бедик деңгелге эрткен. Конференцияның кол угла-нышкыны — өөреникчилерни бот-ажыл кылырынга чаңчыктылары. Сорулгазы — бойдусту, долгандыр турар хүрээлелди камгалап, төтчеглекчилер-биле демисежири, бойдустун байлаан байыдары, төрөөн черинге ынакшылды сиңирип, хумагалыг чорукту кижизидери.

Эртем-практиктиг конференцияга өөре-

никчилер солун шинчилел ажылдарын боттары кылган. Аржаана Чымалдайның “Суг”, Аржаана Седеннин “Ховуларывыс”, Белек Очурнун “Азырал дириг амытаннар”, Аян Енданның “Эм-үнүштер”, Радий Сундунун “Мээн чуртум” деп шинчилел ажылдарының ханы утка-лыын дыңнакчылар демдеглээн.

4-кү класстан эгелээш уруглар ортузунга солун ажылдарны организастан тургаш, оларны бот-башкарылгага өөредип каарга, сөөлүндө үстүкү класстарга, улуг өөредилге-даа черлеринге, амыдыралга уругларга чиик болур.

Чаа-Хөл
школазы

“КЫМ МУРНААРЫЛ?” ДЕП ЧАРЫШ-МАРГЫЛДАА

Бистиң клазывыста “Кым мурнаарыл?” деп чарыш-маргылдаа чоруп турар. 4-5 кижик бир бөлүк болур. Класстын активи 6 бөлүктүн чурум, өөредилге, арыг-шевер болгаш хөй-ниитичи

чоруун неделя санында хынааш, түннээр. Эки түннелдерлиг бөлүк языты-мелегейден аътка олуруптар, оон поездиге, оон самолетка, эң-не сөөлүндө ракетага олурупкан бөлүк тии-

лекчи болур.

Кристина ДАНЗЫРЫН,
Аржаана КЫЗЫЛ-ООЛ,
Шеңне КОМБУ, Женя
МЕЖЕКЕЙ.

Чаа-Хөл школазының
4 “г” клазының
өөреникчилери.

Кызыл-Тайга школазы

“ӨЗҮМНЕР” ЧЕЧЕН ЧОГААЛ БӨЛГҮМҮНДЕ

Кызыл-Тайга школазында “Өзүм-нер” чечен чогаал бөлгүмүндө эге школадан чаа үннер немежип кирген. Олар — бөлгүмдө идепкейлиг би-жикчилер. “Сылдысчыгашка” 4-кү класстың чамдык өөреникчилериниң чүгээр ажилдарын чырыттывыс.

СҮТ-ХӨЛ

Сүт-Хөл, Сүт-Хөл —
чараш хөлүм.
Сүт-Хөл, Сүт-Хөл —
арыг хөлүм.

Сүрүг малды өстүрерде,
Сүт-Хөл, Сүт-Хөл одарлыг сен.

Алиса ОНДАР.

МАЙТАК КОЙГУН

Майташ-майташ шавыжаңнаан,
Майтак койгун чаптанчыгбай.
Арга иштин долгандыр-ла
Авий-шавый маңнаан боор сен.

Адыг-Ирей көрүп каанда,
Ажыт кирип чашты бээр сен.
Быт-даажың дыңналбас-даа,
Ылым-чылым чыткылаар сен.

Роман ОНДАР.

МЭЭН ДУНМАМ

Азарганчыг дунмалыг мен.
Алдынай деп адап алдым,
Чаптанчыг чаш дунмамны мен
Чассыдар мен, ойнадыр мен.

Билзек ООРЖАК.

КЫРГАН-АВАМ — КЕЖЭЭПЕЙ

Кырган-авам кырган-даа бол,
Кылбас-тутпас чүвези чок.
Кылын харны аштаар-ширбиир
Кымдан дээр кезеппей ол.

Чечен ОНДАР.

Аныяккоррлар Бижип тур

ӨӨК ШКОЛАЗЫ

Би-Хем кожууннун Өөк ортумак школазында “Аныяк бижики” бөлгүм тургустунган. Ук бөлгүмнү башкы Радион Маадыр-оолович Донгак удуртуп турар. Радион Маадыр-оолович өөреникчилериниң бижээн чүүлдерин чоруткан. Ам оларны силерге бараалгаттывыс.

Школавыс тургус-тунганындан бээр бо чылын 20 чыл оюн демдеглед эрттирер. Ынчангаш школавыс дугайында “Сылдысчы-гаштын” номчукчу-ларынга таныштырар бодай-дыр мен.

Школада ниитизи-биле 247 өөреникчи, 31 башкы бар. Мында янзы-бүрү бөлгүмнер, спортчу секциялар ажилдап турар. Бодум ниити ыры, танцы бол-

ЧЫРЫК, ДЕЛГЕМ

гаш “Аныяк бижики” бөлгүмнерже барып турар мен. Киж боду четтигер-ле болза, че-же-даа бөлгүмче барып болур.

Школавыс ийи каът, чырык делгем. Эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы кабинеттер болгаш класстар хөй. Кырыккы каътта ча-раш кылдыр дериттин-ген хуралдаар зал бар.

А спорт залындан өөреникчилер-даа, суурнун аныяктары-даа үзүлбес.

Школавыс ча-нында чаа туттунган одалга чери бар. Ону одаптарга, школавыс дораан чылый бээр. Ынчангаш школа-выска ынак бис.

**Марина
КАРА-САЛ.
6“в” класс.**

СОЛУН КОНЦЕРТ

Школавыска чоок-та чаа өөреникчилер солун концерт көргүс-кен. Концертти Коң-гар-оол артистиң өөре-никчизи Шорлан Мон-гуш сыгыт-биле ажы-дып, чыылганнарның сонургалын хайнык-тырган.

Бо чылын ажит-тынган музыка кла-зының өөреникчилери Катя Белекпен, Снежа-на Хомушку, Урана Баян, Руслан Сарыг, Алена Очур олар фор-тепианога болгаш баянга чараш аялга-ларны ойнап күүсет-кен.

Концертти белет-кээннер: ыры башкызы Радион Маадыр-оол-ович биле танцы баш-

кызы Юлия Мака-ровна Чымба.

Танцы-сам ара-зында сценажыткан көргүзүглери база көргүскен. Школаның бичии сылдызы деп атты 6-гы класстың өөреникчизи Арсен Дамбага тыпсып бо-лур. Арсен “Долаана, Чодураа” деп ырыны аянын ырлап, Тыва-нын сураглыг артизи Надежда Кууларга па-родияны эки күүсет-кен. Ол ышкаш Ар-сенниң дунмазы Ната-ша Дамбаны демдег-левес арга чок. Оон тааланчыг, чинге үнү көрүкчүлериң ки-чээнгейин хаара ту-дуп турган.

Концерттин баш-карыкчызы Аяна Дар-жанга, үн оператору Орлан Хувискаалга четтиргенивисти иле-редип тур бис. Хөй киржикчилиг кон-церт орай кезеэ доо-зулган. Оон кирген акша школаның агар санынче шилчиттин-ген.

Шак мындыг ча-раш, ховар талан-тылыг өөреникчилер-ни ам-даа улай дет-кип, материалдыг болгаш моральдыг ду-заны көргүзөр болза эки. Олар — бистин келир үевис, чор-гааралывыс.

**Алена ООРЖАК.
11 класс.**

Тыва Республикада соңгулдалар чоруп турар

Эргим уруглар! Бо чылын бистиң республиканың девискээринде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутаттарының, тус чер төлээлекчилериниң Хуралының депутаттарының болгаш Кызыл хоорайның, кожууннарның чагырга даргаларының соңгулдалары болуп

эрттип турар болгай.

Ол үеде бир көдээ суурга бөлүк уруглар анаа олурбаан. Олар база-ла боттарының чагыргазына төлептиг кижини шилип алыр дээш улуг ажилды чоруткан. Ооң канчаар эгелээнин мооң адаанда таныштырдым.

Александр ШОЮН

КОМИКС

ШИЛИП ӨӨРЕНИП ТУР БИС

Чуруктарны Шомаадыр Куулар чураан.

Көдээ суурга, бир улуг эвес херим иштинге, бөлүк уруглар бо-ла кады чыгып кээр турган. Олар аразында чаштынып ойнап, көргөн киноларын, номчаан номнарын болгаш өске-даа чүүлдерни сайгарып, хөөрежир чаңчылдыг турганнар. Бир-ле катап, кажан кады чыгып келгенде, оларның аразындан Сылдыс үнө халып келгеш санал кирип-тир:

— Эй, өңүктер! Бо бөлүүвүстүң Президентизин соңгуп алзавысса чүл?

— Кыс кижипрезидент болуп болур бе? — деп Анай-Хаак дораан сонуургаан.

— Шынап-ледедаан. Ону боданыр болза эки-дир — дээш, Шолбан-оол боданы берген. — Мен бодаарымга, кыс кижипрезидент черле турбаан ышкаш.

— Турган, турган — деп, Адар-оол девидээн. — Бир-ле мурнуу чүкте турар чуртта кыс Президент бар деп ачам меңээ чугаалап турган чүве ийин.

— Бодап көрүңер даан — деп Анай-Хаак хөөрээн — Оол Президентини бодаарга кыс Президент дыка эки болур ышкаш...

— Адыр, адыр, Анай-Хаак — деп Шолбан-оол үзе кирген. — Адар-оолдуң чугаалап турары президент эвес, а кадын-хаан кижидийн. Ону будаванар шүве. Президент биле кадын-хаан кижиниң аразында ылгал улуг болдур ийин. Ооң кадында чурттувуска эвес, а бодувустуң бөлүүвүске Президент соңгуп турар бис. Оларның ылгалын билип тур силер бе?

— Мен бодаа-рымга эгезинде Президент болуп болур кордакчыларның даңзын тургузуп алыр болза эки-дир— деп, Адар-оол санал киирген. — Кандыг-даа дарга кижилер соңгуур дей бергенде ынчаар кылыр чүве чорду чоп.

— Ынчаарга кымнарны кордакчылар кылып алыр бис? — деп Анай-Хаак сонуургаан.

— Кымнарны деп чүңүл? Шуптувусту бижип алыр бис.

— Мен бе? — Адар-оол элээн бодангаш, — мен Президент апаргаш, бар ышкакжык кижилер бүрүзүңе үш эң-не солун киноларлыг кассеталар биле видео-магнитофон үлөп бээр мен. Ынчан шупту бажыңнарын-га телевизорларын-дан ол киноларны көрүп олурарлар. Ынчан дораан-на кем-херек үүлгедиглери шуут чок апаар.

— А мен ол янзы-бүрү өлүрүүшкүннер, шош-содаа көргүскен киноларны, номнарны шуут хоруп кааптар мен. Ынчан кижилер дыка эки, хүндүлээчел, биче сеткилдиг апаар — деп Анай-Хаак удурланган.

— А мен болза — деп, Анай-Хаак үзе кирген. — Мээң баштап турар чурт-тумда кижилер бүрүзү чылда бир катап, күзээн-не черинче аян-чорук кылгаш келген турарын чедип алыр мен. Оон ыңай чуртумнуң

хоорайларында эң-не чараш, эң-не чаагай бажыңнарын школалар кылып каар мен, а көдээ черлерге амгы үеде бай шыдалдыг кижилерниң тудуп ап турары ышкакш онзагай бажыңнарны туттурар мен.

— Менде оон өске санал бар — деп, Сылдыс удурланган. — Кижилер бүрүзү бодунуң бодалдарын чугаалазын. Бир эвес Президент апарган болза, ол кижилер чурттуң бурунгаар хөгжүп сайзыраары дээш, оон чону тодуг-до-

гаа, чаагай чолдуг амыдыралдыг болзун дээш чүнү кылган турарын аан. Адар-оолдан эгелээр-дир че. Че, Адар, эгелевит, өңүк!

— Бир эвес бистер шуптувус мал-маган азырап, өстүрер болзувуса, ынчан тодуг-догаа, бай-шыырак амыдыраар бис деп меңээ кырган-авам чугаалап турган чүве — дээш, Шолбан-оол

кезек ыт чок тура, оон чугаазын улалтылган. — Бир эвес мен Президент апаар болзумза, азырал мал-маган болгаш өске-даа дириг амытаннар өстүрүп, көвүдөдир талазы-биле хоойлу үндүрүп каар мен.

— Ынчаарга ам даңзыны тургускаш, бадылап кириптер-дир че — дээш, Сылдыс саазыңга бижип кирипкен.

Дораан-на "БИСТИҢ БӨЛҮҮ-ВУСТУҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ АЛБАН ДУЖААЛГА КОРДАКЧЫЛАРНЫҢ ДАҢ-ЗЫЗЫ:

1. АДАР-ООЛ.

2. АНАЙ-ХААК.

3. ШОЛБАН-ООЛ "деп бижик белен болу берген.

Бо бөлүктүң Президентизи кым болганын бодап, тып көрүңерем, уруглар?

ООЙ-ООЙ! Сөзү Валерий ШАРАВИНИИ

Ачам хоюн эккел чору
оой-оой, амырадым.
Анайларым дешкилеп
тур
Оой-оой, чараштарын!

Калчан-Кара
ийистепкен
Оой-оой, амырадым.
Кадарарда магалын аа,
Оой-оой, экизин аа!

Авам мени кый дей
берди,
Оой-оой, амырадым.
Анайларым эмзирер мен
Оой-оой, экизин аа!

Журналдың ортузунда быжыглаан демиржигештерни
кончуг шевергин дорттап алгаш, оон оваарымчалыг арын-
нарны уштуп алыңар. Арыннарны үзүктелчек чиңге
шыйыгларындан кезип алгаш, а кара өңнүг шугумнарын
шевергин сып алыр силер. Номчугаш белен!

И. Чуковского ОДАГ

Сөзү: Екатерина ТАНОВАНЫИ

Суур ынды оймак, шыкта
Каткы, ыры куттулду.
Шуудап кыпкан хөглүг одаг
Караңгыны сывырды.

Чаштанчылар сылдыс-биле
Чаржып үндү, чаражын!
Хөглүг ырдан бадырыптаал
Хөрлээ чалбыыш улашсын.

Бергелерге торулбас бис
Белен бис деп сөстүг бис.
Бедик билиг хемчээкчизи
Бештер-биле өңнүк бис.

Хөглүг одаг чалбыраажы
Хөрлөөндир чайназын!
Демниг өткүт ырывыс,
Делгемнерже ужуксун!

1962 чыл.

ХАРААЧЫГАЙ Сөзү: Танов ДОЮНДУПТУУ

Сыннар ынды	Уя бажың белеткеп
талыгырда	каан
Чылыг чурттар кезип	Уруглар-даа манай
чорааш,	берди.
Көргенинни уругларга	Ужуп келден,
Хөөрөп берден!	хараачыгай,
	Уткуп алыыл!

1969 чыл.

Каң-оол Далай-оолович Баазаң-оол

Каң-оол Далай-оолович Баазаң-оол 1936 чылдың сентябрь 9-та Тес-Хем кожууннун Шуурмак суурга төрүт-түнгөн. Самагалдай ор-тумак школазының доо-зукчузу.

Ол Кызылдың баш-кы училищезин болгаш Күрүнениң башкы ин-ститудун дооскан. Эң-не баштайгы ырылары шү-лүкчү Юрий Кюнзегеш-тин "Төрээн хемим эриинде", чогаалчылар Леонид Чадамбанын "Бүрөн-Аксы", Салчак Тамбанын "Сөглеп бе-рем" деп шүлүктеринге 1954—55 чылдарда чаң-гыланып эгелээн.

К. Д. Баазаң-оолдун чогаадкчы ажылы улуг үнелелди алган. Аңаа "Тыва Республиканың

культуразының алдар-лыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан.

Композитор чүгле улуг улуска эвес, а би-чии уругларга солун ырыларны бижээн бол-гаш ам-даа бижип турар. Бо үндүрүлгедө компо-зи-торнун уругларга чам-дык ырыларын парла-дывыс.

Хөглүг

ЧАДАГ-ТЕРГЕМ

Сөзү: Ооржак ДЕЛГЕР-ООЛДУУ

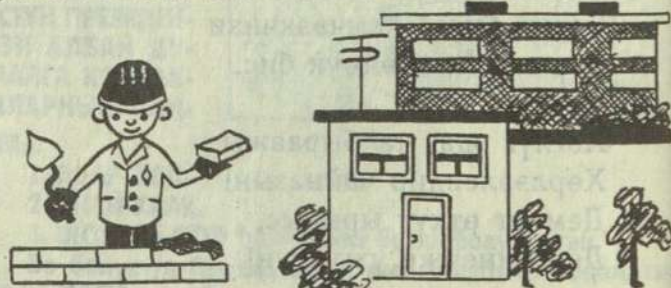
Чүген-чулар хереглес
Чүгле мунгаш ыңай болур.
Дугуйлары хээлиг чараш
Тура-дүшпес чадаг-тергем,
ээх, чадаг-тергем!

Согун ышкаш оруктарга
Сорук кирип, чорук кылыр.
Кандан бүткен эзеңгилиг
Камныг тевер чадаг-тергем,
ээх, чадаг-тергем!

Чадаг-терге чарыжынга
Чажырбас мен, шынчы сөзүм:
Чарлыг, аттыг тергечи мээң —
Чадаг-тергем эртер-эртер,
ээх, эртер-эртер!

1964 чыл.

Чоргаар

ДЫЦНА, ДИИС

Сөзү: Чооду КАРА-КУСКЕНИИ

Карангы дүн дүшкен-дир.

Хамык улус удаан-дыр.

А сен чүге, дииспейим,

Ам-даа манап тур сен?

Ээй, диис! Кара диис!

Ээң мени дыцна, диис!

Мээң-биле ойнаксааш,

Мени манап тур сен бе?

Удуур үе келгенин

Уттупканың ол-ла бе?

Ээй, диис! Кара диис!

Ээң мени дыцна, диис!

Орун, дөжек хозунче

Ойлап кирбейн уду, диис.

Ойнаар үе даарта кээр

Ону черле утпа, диис.

Ээй, диис! Кара диис!

Ээң мени дыцна, диис!

5

Хөгжүг

10

И. Чуковского

ЧИНЧИЛЕРИМ

Сөзү: В. АЯГ-ООЛДУУ

Чаашкын соонда челээш тырткан

Чайынныг хүн магаданчыг.

Чиирбей будук унун дургаар

Чинчи суглар дистинчиптер

Шил дег чараш кылаң-кылаң!

Салгын-хатка бүлдеш кыннып,

Салдынчыпкаш төктүп турда,

Сугдан дискен чинчилерим

Санап четпес борбак-борбак!

Сувуразы мөндүң-мөндүң!

7

Хөгжүг

8

ХОЛДАРЫМ

Сөзү: Ооржак ДЕЛГЕР-ООЛДУУ.

Дарган болуп, маска тудуп, оой,
Тайбың ажыл чепсээн кылгаш, оой.
Мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг оой,
Мөге шыырак болган холум.

Туруглар дег бедип үнген, оой.
Тудугларга тууйбу салчып, оой —
Авам, ачам дадыктырган оой,
Ажылчын мээң холдарымны.

Чалыы назын уран ырын, оой,
Чадаганга хөглөп ырлаар, оой,
Чүдөн эргим хайырлыг оой,
Чүзү ээлгир холдарымны.

11

Хөөлүг

4

ЧАШТАР-ДЫР БИС

Сөзү: Чооду КАРА-КУСКЕНИИ.

Черниц кырын каастаан
Чечектерге дөмей.
Чаагай шагны күзээр
Чаштар-дыр бис,
чаштар-дыр бис.

Аяс дээрни көрүп,
Аян, шыкка ойнаар.
Чаа дайын билбес
Чаштар-дыр бис,
чаштар-дыр бис.

Хүннүн караа бисче
Хүлүмзүрүп келир.
Чаптанчыг-ла чаңныг
Чаштар-дыр бис,
чаштар-дыр бис.

Улуг улус чагыын
Уткуп-хүлээп алыр.
Чазак-номга ынак
Чаштар-дыр бис,
чаштар-дыр бис.

1965 чыл.

9

ТРДБ им. К.И.

6

Белка прыгала с ветки на ветку и упала прямо на сонного волка. Волк вскочил и хотел ее съесть. Белка стала просить:

— Пусти меня.

Волк сказал:

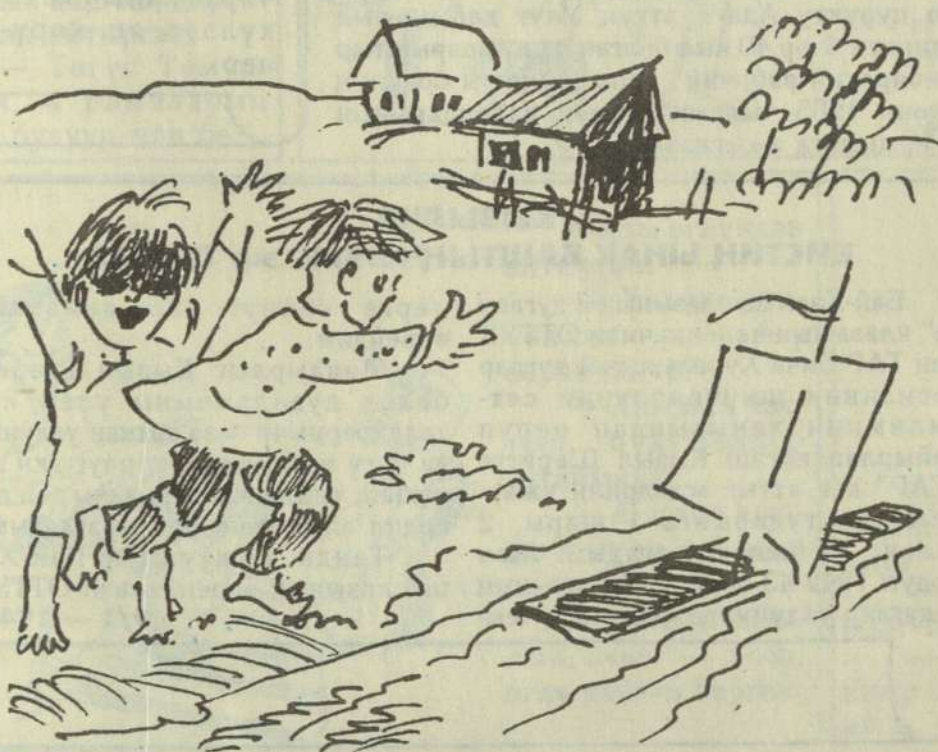
— Хорошо, я пущу тебя, только ты скажи мне, отчего вы, белки, так веселы. Мне всегда скучно, а на вас смотришь, вы там вверху все играете и прыгаете.

Белка сказала:

— Пусти меня прежде на дерево, я оттуда тебе скажу, а то я боюсь тебя.

Волк пустил, а белка ушла на дерево и оттуда сказала:

— Тебе оттого скучно, что ты зол. Тебе злость сердце жжет. А мы веселы оттого, что мы добры и никому зла не делаем.

* * *

Пришла весна, потекла вода. Дети взяли дощечки, сделали лодочку, пустили лодочку по воде. Лодочка плыла, а дети бежали за нею, кричали и ничего впереди себя не видали и в лужу упали.

Төөгүнүн арыннарындан

Эргим уруглар!

Төөгүдө бир уттундурбас чылдар бар. Ол болза 1941–1945 чылдар — Ада-Чурттуң Улуг дайынының чылдары-дыр. Ынчан делегейниң бүгү депшилгелиг чону Совет Эвилелинче халдаан немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шавар дээш демниг туржуп үнген.

Тыва Арат Республиканың чону анаа олурбаан. Тыва чон боттарының эрес-кашпагай, дидим-соруктуг оолдар, кыстарын фронтуге үдеп, Кызыл Шеригге дузаламчы-деткимче мал-маганын, эт-хөреңгизин чыып, чылыг идик-хептерни даарааш чорудуп турганнар. Ылаңгыя “ТАР” деп ужар-хемелер эскадрильязын тударынга кончуг идепкейлиг чоруун көргүскеннер. Ол болза 1943 чылдың эгези-дир. Оон бээр ам 55 чыл эрткен. Бо төөгүже хая көрнүп, ынчангы силерниң үе-чергелериңерниң кылып чорудуп турган ажилдары-биле таныштырар-дыр бис.

Бо материалдарны ТР-ның Күрүне архивинден алгаш, ында канчаар бижээни-биле парладывыс.

КЫЗЫЛЧЕ ЫНАК БАШТЫҢЧЫВЫС эш ТОКАГА

Танды кожуун-
нун Межегей школа-
зының 74 санныг
өөреникчилери бис-
тер, ТАР Биче Хура-
лының 4 дугаар сеси-
зиниң шиитпирлерин
танышкаш, сеткили-
вистиң ханызындан
бир үн-биле байыр-
лааш, ада-иелеривис-
тиң ажылынга дузала-
жып тургаш тыпкан
артыкшылдыг чүүл-
деривистен “ТАР”
деп аттыг эскадри-
ли ужар-хеме тударынга
500 акшаны чылдыр-
дывыс.

Маадырлыг Кы-
зыл Шеригге болду-
нар-ла аргалар-биле
материалдыг дузалам-
чыны улам-на күш-
телдиреривисти хү-
лээндивис.

Ынак баштыңчы-
выс эш Тока делге-
резин!

Межегей школа-
зының өөреникчиле-
ринден.

11/1 — 43 ч.

Брянск фронтузунда. Кызыл Шеригге дузаламчы белек кылдыр 185 баш малын берген Тывадан барган делегат Севильбаага Тываның чонунун чыгган акша-хөреңгизи-биле туткан ужар-хемениң тургузуун ужудукчуларның таныштырып турары.

Бо чурукту Ада-Чурттуң Улуг дайынының төнгенинден бээр 40 чыл болган оюн таварыштыр “Красноярский рабочий” типографиязы бодунун үндүргени 1985 чылдың карман календарының бирги арынынга ажыглаан.

ТАРН ТК эш ТОКАГА

Хандагайты
эге школазының
өөреникчилери
Тарый, Матпак-
Кара, Сарыг-оол,
Кочаажык, Мар-
тына бистер
“ТАР” деп ужар
хемелер эскадри-
ли тударынга бо-
дувустун малы-
выстан 5 шарыны,
15 хойну, 10 өш-
күнү, 24 акшаны
чорутканывысты
хүлээп ап көрү-
нер.

КЫЗЫЛЧЕ БИСТИҢ ЫНАК БАШТЫҢЧЫВЫС эш ТОКАГА

Бай-Хаак школазының 3 дугаар “а” клазының өөреникчизи ОТТУК мен ТАР Биче Хуралының 4 дугаар сесизиниң шиитпирлерин сеткилимниң ханызындан өөрүп байырлап алгаш Кызыл Шеригге “ТАР” деп аттыг эскадри-ли ужар-хемелер тударынга 1 шары, 2 хаван, 20 акша дузаладым. Мен бодум 1942-43 өөредилге чылының 2 дугаар улдунунда бүгү-ле эртем-

нерге кончуг эки демдек ап өөрөндим.

Маадырлыг Кызыл Шеригге белек дузаламчыны улам күш-телдиреримни база арткан улдуннар-да бүгү эртемнерге кончуг эки дем-дек ап, тиилекчи мурнакчы деп атты чедип алырымны даңгырагладым.

Танды кожууннун Бай-Хаак школазының өөреникчизи ОТТУК.

9/1 — 1943 г.

КАТТЫРЫНЧЫН АЖАЛЫ

Школа директору Сылдысты келдиртип алгаш чугаалаан:

— Сылдыс, дөрткү каътта тыва дыл кабинединиң соңгаларын будуп каап көрөм.

Үш шак эрткенде маңнап келгеш, директордан айтырган:

— Төгүс Төмүрович, а рамаларын база будуур мен бе?

Сылдыс ачазындан айтырган:

— Ачай, эзирик кижиден элээр кижини канчаар ылгаар чүвөл?

— Мындыг чоор, оглум, — дээш ачазы соңга чанында турган чаңгыс терекче көргөш, чугаалаан: бир эвес бо турган ыяшты каш-тыр деп айтырар болзунза, үш дээр болза, ол эзирик кижидир. А бир эвес ийи терек-тир деп харыылаар болза, ол элээр кижиде боор, оглум.

Сылдыс кайгай берген:

— Ачай, бо чаңгыс терек шейил.

Сылдыс дунмазынга чугаалаан:

— Дунмай, авам биске 10 апельсин садып эккеп кагды. Бирээвис-ле 8 - 8 кылдыр чиир бис.

— Канчап бардың, акый, чүге 8 - 8 боор чүвөл, чүгле 10 апельсин шейил.

— Та, та дунмай, билбес мен. Сезин мен чип алдым.

Ачазы оглундан айтырган:

— Бөгүн кичээлге чүнү өөрөндинер?

— Химияга частыр бүдүмелдер дугайында.

— А эртен школага чүнү канчаар силер?

— Кандыг школага, ачай? — дээш, оглу кайгай берген.

Кудумчуга бир студент булочка текпилеп кылаштап чораан. Эжи аңаа таваржып келгеш, айтырган:

— Чүнү канчап чорууруң ол, оол? Бо дээрге хлеб шейил.

— Ыттава, оол! Бир азыгже киир теп алгаш, аңаа барып чип аалы.

МООЛ ДЫЛДЫГ ТЫВА ООЛ

Аюуш ХУМБУН. Ийе-ийе, шын билдинер. Оон чингине адыла ол — Аюуш. Ынчаар дынналыр, ынчаар бижиир. Оол моол дылды бодунуң төрөөн тыва дылыбиле бир дөмей билир, чугаалаары солун. Кижиге “артык” дыл билир дег өөрүнчүг чүүл кайда боор, ылангыя бичии, өөреникчи, арта 7 класс кижиге.

Аюуш боду иеден төрөөн эр чаңгыс болза-даа, оон авазы Тоняны чаяап каан кырган-ава Шимитсии Беловна “Маадыр-ие” сылдыстың эдилекчизи. А кырган-ача Аракчаа Чалзыпович Хумбун чүгле Качык, Эрзин туржук, бүгү Тывада сураглыг малчын. Аюуштуң төрөөн даайы адаанывыс кырган ада-иениң ортун оглу Алексей (Лаптуу) Хумбун бо хүн-нерде төрөөн Тывазындан ыракта, Моолдуң найысылалы Уланбаатор хоорайда ажылдап чурттап чо-

руурун бичии Аюуш меңээ сонуургаткан кижиге.

— Канчап шүлүк бижип эгелээн сен, Аюуш? — деп айтырдым.

— Чер-чуртумнун чараш-каазы сеткилимни көдүрүп, бижииринче сагыш алындырыпты — деп ол харыылады.

Оон ол бодаалы шүлүктеринде тода илереттинип турар. Черин-чуртун ол чүгле шүлүктеринде алгап, йөрээп чоруур эвес, а Качыктың төөгүзүнүн,

оон улуг, биче улустарының дугайында материалдарны чыып турарын башкылары өөрүшкүлүг чугаалаар чорду ийин.

“Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулунундан” деп чугаа бар. Эрзин кожууннун талыгыр ырак, найысылал Кызылдан 300 ыракта ажыг километр черде, Качыкта, бичии, 7-ги классчы бо оолду келир үелиг кижиге деп эш-өөрү санаар чорду. Та төөгүчү-эртемден, та чогаалчы болур, ол ам

оон бодундан кол хамааржыр. Амдызында оон шүлүктеринде бойдус темазы колдаан. Чоорту төрөөн чуртка ынакшыл, найырал, амыдырал темалары аңаа немежир. Ынчан Аюуштуң кым болуксаары база тодарап кээр: төөгүчү, дыл башкызы, журналист, азы кым...

Седип МОНГАЛ,
журналист.

Чурукта: Аюуш чаңгыс классчылары-биле. Боду 2 дугаар одуругда оң талазындан 3 дугаарында.

Аюуш ХУМБУН, Качык школазының өөреникчизи

КАЧЫК

Буурул баштыг өгбелерниң
Бурун шагдан чурттап келген,
Тайгаларның каазы болган
Таан чараш Качык черим.

Хая-даштыг Качык хемге
Кара чаштан ойнап өстүм.
Хойлар дозуп, кадарчылап,
Каргыраалап ырлап чордум.

Чылгычылар, кадарчылар
Чыраа, челер аъттар мунган,

Өөр аскыр бажын доскан
Өөрүшкүлүг шаап чоруур...

Каас-чараш чурумалдыг
Кайгамчыктыг Качык чуртум.
Кадарчының оглу болгаш,
Качыымны мен алгап тур мен.

Амыдыралга кандыг элдептиг, коргунчуг, хуулгаазынныг чүүлдер болбас дээр. Чамдыктарын кижидыңнапкаш, бажының дүгү адыйып, мага-боду сиригейни-даа бээр-ле. Шак ындыг коргунчуг чүүлдерни нервизи кошкак, чүрээ багай, кортук кижилер дыңнаан-даа херээ чок. Ынчангаш эң-не дидим, соруктуг, быжыг нервилиг кижилерге "Коргунчуг чүүлдер ортулуу" деп рубриканы ажыттывыс. Аңаа, чүгле чогаадып кагбаан, амыдыралга ылап болган элдептиг, коргунчуг, хуулгаазынныг таварылгаларны чырыдар бис.

Коргунчуг чүүлдер ортулуу

Че, бо удаада дараазында болуушкунарны кичээнгейлиг номчуп көрүңерем.

Демир-орукка болган таварылга

Поезд чоруп орган. Ооң башкарыкчызы машинист мурнунда демир рейстер кырында кара хептиг, аржыыл тудуп алган, холун чайып турар херээжен кижини хенертен көрүп каан. Машинист поездини доктаадыпкаш, үнүп келген. Кайнаар-даа көөргө кижидең көзүлбөс болган.

Оон ол улаштыр чорупкан. Хенертен база катап демгиле херээжен кижидең көстүп келген. Катап-ла поездини доктаадыпкаш, үнүп көрген — ол херээжен кижидең көзүлбээн. Долгандыр дилегзинип, кайганып чоруп тура, ыяшта шарып каан ийи бичии уругну көрүп каан.

Сөөлүнде илерээни болза: ол бичии уругларның авазы чок

апарган соонда, ачазы өске қадай ап алган чүве-дир. Уругларның ол соңгу авазы оларны аажок көрбөс турган. Бир хүн оларны аргага

эдертип эккегеш, ыяшка шарып кааш, боду чоруй барган.

Машинистин кымны көргенин биллип алыры-биле бичии

уругларның төрелдеринин чуруктарын аңаа көргүзүп эгелээн. Ол демги уругларның авазының чуруунче айыткан.

АК АЪТ

Бир-ле катап онгар чаны- биле эрттип чыткаш, ашактар ак аът көрүп каан. Аът оларны буттары-биле тепкилеп, олар- же халдап эгелээн. Ашактар ону туткаш, өлүргөш, азып каан. Эртенинде ол черге чедип кээрге, ында херээжен киж и астына берген болган.

КАП - КАП - КАП

Ачазы, авазы, уруу болгаш оглу дүне бажыңыңа удуп чыткан. Хенертен кухняда "кап-кап-кап" дээн шимээн дыңналган. Ачазы тургаш, ынаар чоруткан соонда чиде- ле берген.

Катап-ла "кап-кап-кап" дээн шимээн дыңналган. Олче ам авазы чорупкан. Ол база- ла сураг барган.

"Кап-кап-кап" дээн ши- мээн дыңналбышаан. Өг- бүлениң уруунуң ээлчээ кел- ген. Ол база-ла тура халааш, чоруткаш, чиде берген.

Шимээн дыңналбышаан: кап-кап-кап. Оол чааскаан чыда, орунунга аай-дедир аңдарлырындан безин коргуп чыткан. Ынчалза-даа дидим- ненип алгаш кухняже оожум базыпкан. Аяар, чоорту кухня- ны бакылап келген...

...Ында ачазы, авазы, угбазы суг дамдылап турган кранны доктаадып чадап тур- ганнар.

Рубриканы Александр ШОЮН чоруткан.

БИЛИП АЛЫҢАР!

Киж и бир хүн дургузунда ортумаа-биле 20 муң базымны кылаштап турар. Бүдүн чылда киж и 7 миллион түннүг ба- зымны кылаштап кээр. А 70 чыл иштинде киж иниң базымынын саны 500 миллион чеде бээр. Ол дээрге Черден Айга чедир (384000 км) хемчээлге барык-ла деңнежи бергени ол.

Бир шакта Черже 83 тонна космиктиг доозуннар дүжүп турар.

"БАЙР" деп журналдан.

Саглы ортумак школазын-
дан кайгамчыктыг шыдыраа-
чы, Тываның төөгүзүңге эң-не
бичии назылыг чемпион кыс
өзүп үнгенинге өөрүп, ооң
дугайында каш сөстү бижи-
дим.

ЧЕМПИОН КЫС

Куулар кызы
Лераның кажан-
бир чемпион атка
төлөптиг болуп,
улустуң шаандан
ойнап келгени
угаанныг оюну —
шыдырааның ка-
дыны апаарынга
бүзүрөп чораан
мен. Лера бодун
эш-өөрүнүн ара-
зындан онзагай та-
лантылыг, тура-со-
руктуг, биче сет-
килдиг, дузааргак,
хөлчок угаан-са-
рыылдыг, чүгле
“беш” деп демдек-
ке өөренип, башкы-
ларның быжыг чө-
леңгиижи болуп,
күзээн күзелинге,
салган сорулга-
зынга албан чедип
алыр өөреникчи
дээрзин кезээде ба-
дыткап чоруур. Ча-
жындан-на ойнап
өскен өөрүнүн чу-
гаазындан алырга

“Шыдыраа кадыны” Лера Куулар

безин ол бичии тур-
гаш-ла хонар са-
дикке кежээлерде
чыдып алгаш, орус,
тыва тоолдарны
эштеринге аажок
солун кылдыр ыдып
бээр турган. Черле
ынчаш эге класс-
тардан-на Лера
орус дыл кырынга
тоолдар, чогаалдар
номчуурунга дыка
сундулуг кижиге бол-
ган. А саннар бо-
дап, санаарынга
база кымдан-даа
артык. Ооң ула-
мындан-на боор,
шыдыраага чараш
көжүглери-биле ой-
нааш улуг шыды-
раачы эр улусту
безин үр-даа бол-
байн, удуп алыр
кижи.

Амгы үеде бо-
ла бүгү аажыларын
салбайн, ону улам
сайзырадып, чараш
шынарлыг, бедик
угаанныг кыс бооп

өөренип чорууру, эш-өөрүнгө-даа улуг салдарны чедирип турары башкыларынга, ада-иезинге улуг чоргаарал-дыр. Оон аңгыда Лера чаа-чаа чүүлдер чогаадып кылырынга хөлчок ынак. Клазынга болганчокла чаа, солун оюннар, кроссвордтар чогаадып алгаш, эш-өөрүнгө тыптырар чаңчылдыг.

Тыва шүлүк чогаалынга база хандыкшылдыг болгаш боду шүлүктөрнү чогаадып шенеп чоруур. Оон бижээн шүлүктөрүн "Сылдысчыгашка" парлап турган.

Эрткен 1997 Инек чылындан эгелээш башкыларының, авазының, шыдыраага тренери эмчи адазының идегелин ышкынмайн, бодунуң чедишкиннерин көргүзүп, өскелерни кайгадып эгелээн. Лера эрткен чылын Шагаа үезинде Саглы суму-зунга эр улус аразынга болуп эрткен шыдыраа маргылдаазынга киришкеш, 1-ги черни алган. Оон соонда март 25—28-те республиканың өөреникчилер ара-

зынга болган маргылдаага киришкеш, 1-ги разрядтын нормазын күүседип, чемпионнаан. Чайын июль 4—5 хүннеринде Чаа-Хөлдүн 110 чыл оюнга тураскааткан улуг байырлалынга чедишкинниг ойнап, 1-ги черге төлептиг болган. А ноябрь айда Кызыл хоорайга болуп эрткен улуг шыдыраа маргылдаазынга киришкеш, Тываның төөгүзүндө Тыва Республиканың херэежен улус аразынга бир дугаар бичии 12 харлыг чемпион болган. 1997 чылдың "шыдыраа кадыны" атка төлептиг болганы ол.

Лера амгы үеде Кызылдың № 15 школының орус класында тергийн эки өөренип турар.

Кызымаккай чүткүлдүү-биле шыдыраа спортунга улуг чедишкиннерни чаалап ап турар, "шыдырааның кадыны" болу берген өөреникчимге ам-даа чедишкиннерлиг болурун күзедим.

**Анна ИРГИТ,
Саглы суур.
Башкы.**

Чоннун чечени

Үлегер домактар

**Эжиңни эникке бодава,
Бодуңну богдага бодава.**

**Эдинге элбээргевес.
Эжинге кояргавас.**

**Дезиг аът караандан иле,
Тенек кижги каткызындан иле.**

**Кылыктыг кижги кырыычал,
Хынамчалыг кижги байыычал.**

ТРДБ им. К.И.

**Чаш дээш базынма,
Чавыдак дээш шоотпа.**

**Чавааны шаварга, аскаар,
Чашты чаңчаарга, ыглаар.**

**Узун дыл башка ораажыр,
Узун эдек бутка ораажыр.**

**Мурнай үнген кулакты
Соңнай үнген мыйыс эртер.**

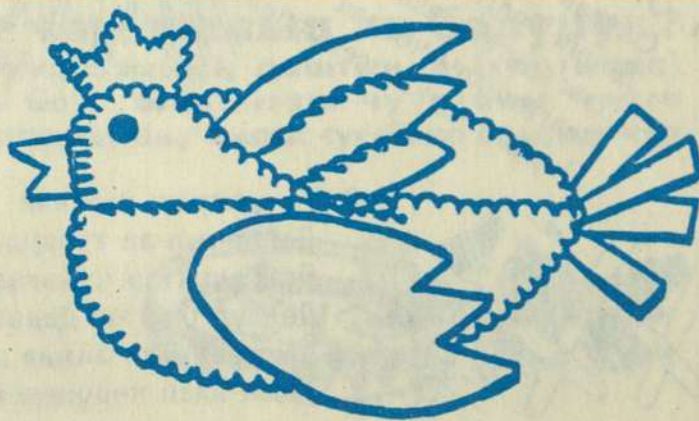
Уран жалдар

"ДАГАА" ТУТКУУШТАР

Бо дагаажыгашты кылырда кандыг-бир кылын пөс (драп, велюр) херек. Чалгын-нарынга, чалаазынга болгаш думчуунга кызыл пөс кескиндизи, катташтыр тудары-биле ватин, поролон азы синтепон ажы-лаар. Карактарынга ийи чинчи херек.

Кезектерин бы-

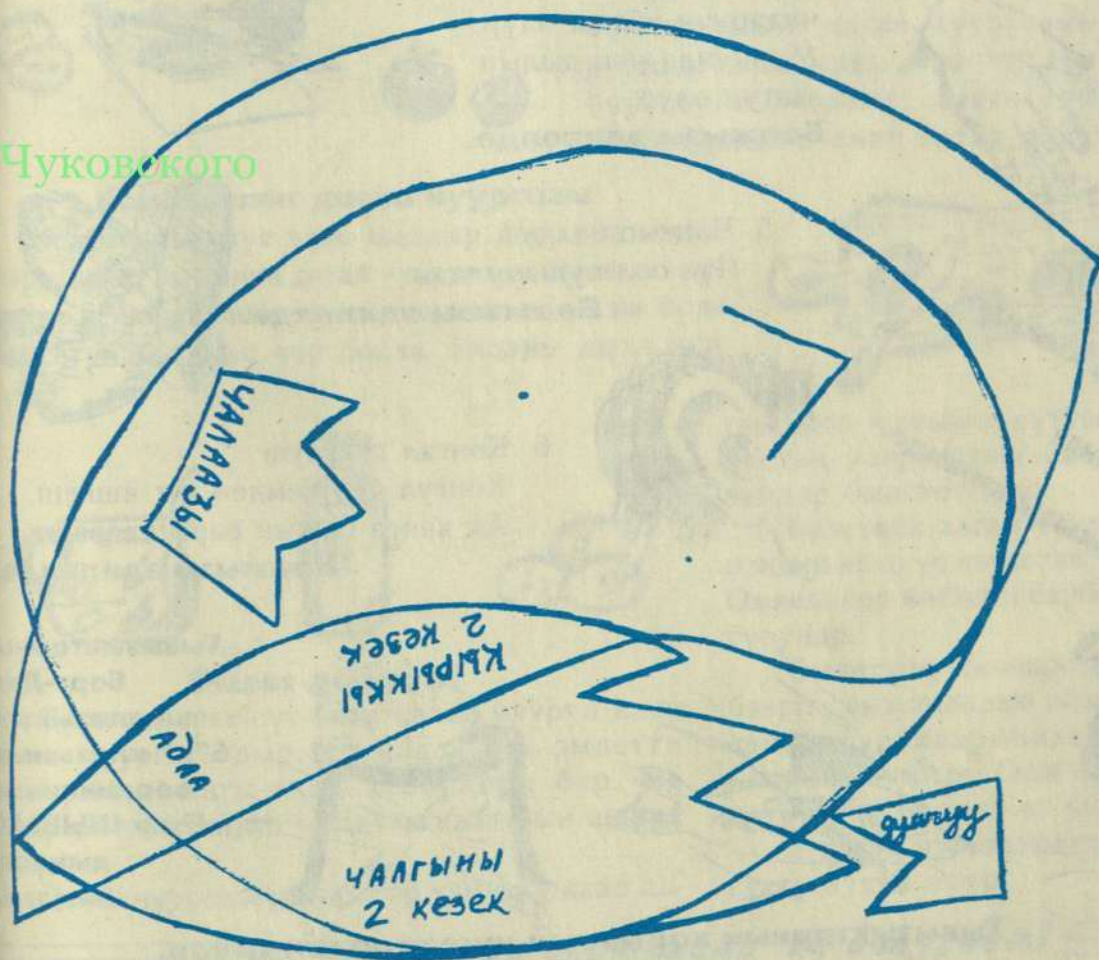
жып кириптээлиңер. Кол пөстен 1 адаанга турар кезекти, 2 кырынга турар кезектерни быжар. Кызыл пөстен чалаазын, думчуун болгаш чалгын-нарын быжар. Ватинден 2 адаанга турар кезектерни быжар. Бир эвес пөс чуга болза, кырынга турар 2 кезекти база.

Ийи кырыккы кезектерниң аразынга чалаазы биле думчуун туткаш, дараар. Ам бажын кылыылыңар. Кырыккы кезектерни бажындан кудуруунга чедир даарааш, бажын ватин-биле дыгааш, чинчи карактарны даараар.

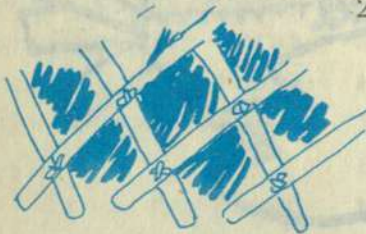
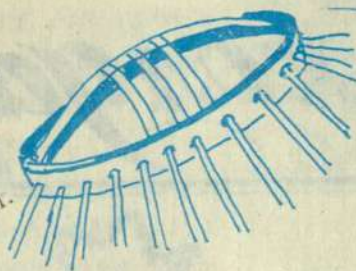
Ам шупту кезектерни тудуштураалыңар: кол пөстен кезекти — адаанче, оон катташтыр тудар 2 кезек, оон дагааның кырыккы кезээ биле бажы. Ам шуптузунун кыдыгларын даараар. Кудурукка болгаш илдириге хос черден арттырар. Оон илдиргени даарааш, пөстүн артынчыларындан кудурукту кылыр. Дагаажыгаш белен. Чараш-даа, ажыктыг-даа.

Чуковского

Шүлүктээн тывызыктар

1. Отту кыжын эккел дээрге,
Олчаан читкен чалгапай.
Деңни болгаш сайгылгаанны
Дээскинген аазатпай.
Чалгыннары чолдак
Чардыр четкен семиспей.

2. Талыгырже кайгаан
Дайнанып-ла турар.
Дөңгеликтер чүктээн
Дөңгүр болгаш бедик
Азыраан мал аймаа дийн
Адын адап көрүңерем?

Тывыңарам. уруглар?

3. Эytte тудуш эстеңнээн
Эрээн шокар аржыылдыг,
Буду, холу чок-даа бол,
Муң-мун куяк камгалалдыг,
Төрүмелинден чивеш дивес
Төгерик-ле карактарлыг,
Адыр тук дег кудуруу
Амыр саам чок кыйбыңнаан,
Агым хемде, хөлде-даа
Амытанны меңээ
Айтып берип көрүңерем?

Алдынай ХОВАЛЫГ,
Чадаананың № 1 школазының 6"в"
клазының өөреникчизи.

Кырган-авамның тывызыктары

1. Улуг өг.
Улуг өгнүң иштинде
бичии өг.
Бичии өгнүң иштинде
булан чаа.

Баажызы хепте,
кижиде.

4. Артында адан
чудуруун айтып олур.
Мурнунда иең дылын
уштуп олур.
Баажызы эдилелде.

ТРДБ им. К.И.

5. Чаңгыс оолду
Чүс оол чушкуулады.

Баажызы эдилелде.

2. Ачам берген чанчыын
Ам-даа көрүп чададым.

Баажызы кижиде.

3. Чалым-хаяа аразында
Часкы довураа.

Баажызы кижиде.

6. Конгал деп куш
Коңгул деп хемден суг ишкеш,
Ак хаяга бажын барып савады.

Баажызы эдилелде.

Тывызыктарның харыызын чуруктардан тывар.

Тывызыктарны
Берт-Даг
школазының
6"а" клазының
өөреникчизи
Буян ШЫВЫК
дыңнап
бижээн.

Амданыг арын

Дагаа чуургазындан кандыг чем кылып ап болурул?

Сактып алыңар!

Дагаа чуургазының даштында (картында) микробтар бар. Ынчангаш чуурганы чемге ажыглаар бетинде, ону чылыг суг-биле арыдыр чуп алыңар.

Глазунья

Сковородкага үстү экидир изидип алыңар. Ынаар дагаа чуургазын бускаш кудупкаш, дузун таарыштыр каап алыңар. Кажан чуурганың ак чери (белогу) сүт дег ак өңнүг апаарга, глазунья белен болганы ол. Ону ол-ла сковородказынга ийикпе азы аңгы тавакка-даа каап алгаш чип болур.

Помидорлар-биле катый хаарган дагаа чуургазы

Доорап каан помидорларны үске хаарып-хаарып, ооң кырынче дагаа чуургазын бускаш кудупкаш, дузааш, перецтээш, укроптун азы петрушканың ногаан бүрүлерин доорааш, амдан киирери-биле уруп аар. Помидорларны эмин эртер өрттендир хаарып болбас.

И. Чуковского

Колбасалыг дагаа чуургазы

Колбасаны улуг эвес кылдыр доорааш, үске хаарыпкаш, кырынче дагаа чуургазын бускаш, кудуптар. Ынаар бичеледир доораан көк азы борбак согунаны каап аар болза, амданы дыка эки болур.

Омлет деп чүл?

Омлет дээрге сүт-биле катый чууруп каан дагаа чуургазы-дыр. Ынчалза-даа омлетти кылырының аңгы-аңгы хевирлери бар. Бо таварылгада мындыг омлетти кылырын шенеп көрүңер.

Дагаа чуургаларын оңгар тавакка каап ал-

гаш, ооң кырынче сүттен кудуптуңар. Ынаар дустан таарыштыр каап алгаш, серээ-биле экидир былгаптыңар.

Белеткеп алган чүүлүңерни сковородкада изидип каан үс кырынче куткаш, хаарыптыңар. Омледиңер өрттени бербезин, хайгаарап көрүп туруңар.

Омлеттин сковородкаже талазы саргара бээрге, ону аңдарып алыңар. Ол талазын база саргартыр хаарыпкаш, эскеш, чартыктай кескеш, чиир. Ооң кырынче укроп азы петрушкадан каап ап болур.

3 дагаа чуургазынче 1 улуг омааш ишти сүттү кудуп алыр.

Чемикер чиртингир-ле болзунам!

Дүштеки чем

Иргит Айгуля. Ак-Довурактың № 2 шк. 2"6" кл.

"СЫЛДЫСЧЫГАШ" ("ЗВЕЗДОЧКА")

Тыва Республиканың уругларының
чурук каасталгалыг журналы.

Кол редактор: А. С. ШОЮН.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-
ликаның Чазаа, Тыва Республиканың
өөредилге яамызы.

ДЕТКИКЧИЗИ: Харылзааның бол-
гаш информацияның "Россвязь-
информ" бүдүрүлгези.

Журналды РФ-ның парлалга
болгаш массалыг медээлер чепсек-
териниң сагылгазын хынаар болгаш
бүрүткээр Эргелели бүрүткээр.

Бүрүткеттирген дугаары—
Т-00015.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ:
667000. Тыва Республика. Кызыл
хоорай, Красноармейская кудумчузу,
100. "Сылдысчыгаш" журналдың
редакциязы.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

Кол редакторнуу — 3-17-87.

Ниити — 3-17-90.

Журналдың индекизи: 54246.

Редакция бижимел чүүлдерге,
тырттырган чуруктарга, шүлүк бол-
гаш проза чогаалдарына тайылбыр
кылбас, оларны ээлеринге эгитпес.
Чагааларны өске черлерже шил-
читпес, авторларже чагаа чорутпас.

Журналдың материалдарын 1998
чылдың июнь 8-те дужааган. Пар-
лалгаже ноябрь 3-те атты салган.
Хемчээли 84x108¹⁶ Тиражы 5000
экз. Офсетке парлаан. Чагыг № 312.

Журналды ТР-ның парлалга бол-
гаш медээлер талазы-биле Күрүне
комитединиң типографиязынга
парлаан.

Үндүрүлгеде чурук каасталгаларны
Ш. Д. КУУЛАР кылган.

Ном. 20. Манчы.

Майыктааш. 16. Шаашка. 17. Киш. 18. Шилен. 19.
Көрүнүк. 12. Көстүк. 13. Кас. 14. Сыдым. 15.
6. Лаа. 7. Айт. 8. Тоорук. 9. Кажык. 10. Казанак. 11.
1. Хөнек. 2. Кымыч. 3. Ыт. 4. Торга. 5. Аржылы.

Чаннвора

1. Идик, идиктин иштинде ук, уктуң иштинде бут.
2. Кулак. 3. Дыргактын хири. 4. Хананың бажы, от. 5.
Догана, ынаа. 6. Демир-үжүк, будук, кылдырааш.

Кырган-авам тывыздыктары

1. Узун-ховатан. 2. Теве. 3. Балык.

Шүлүктээ тывыздыктар

26-и афннга тывыздыктары хафннга

10 x 4 + 30 x 2 = 100

мотоцикльдер — 30.

апаар-дыр. Ычанганда автомашиналар — 10, а
көвей апаар. Ычан кээрде 10 ыңдыг согулга кылдыр
биле бир мотоцикльди согулга, дүгуйлар ийи катап
дүгуйлары — 2, а автомашинаны — 4. Автомашинаны
саны чүс эвес, а 80 болур ышкакыл. Мотоцикльдин
мотоцикль болган болза, оларнын дүгуйларынын ниити
Бир эвес шак ол 40 септээр техника дөгерези

Чөжөни септээр?

ышкаш, шың үени көргүзе бээр.
Ычан шүптү ол үш шак, январь 1-де айттып турганы
Ындыг-ла үе хемчээли үшкү шак бүрүнгээр мурунаар.
бээр, азы тодартылаарга, таптыг-ла 12 шак-тыр ийини.
Шак ол үе дүргүзүндө ийити шак 720 минута озаалай
Шактар 720 хонук эрткенде шың үени айтты бээр.

Үш шак

80 минута ышкакыл.
дарда ден үени чарылдаан. 1 шак 20 минута дээрте-ле
чадаар чүү-лаа чок: самолет кайы-лаа хоорайже үжү-
ларга салынган. Херек кырында ында кижжи билги
минутаны аразында ытгал бар деп бодаар номчүкчү-
Бодалга кичээнгей чок, 1 шак 20 минута биле 80

Үжүдүшкүн

3-и афннга бодалга тывыздыктары хафннга